

„Rossz idők járnak a jó irodalomra”

Bozók Ferenc beszélgetése Benke Lászlóval

– *Milyen volt Benke László gyermekkorra? Nagyszülők, szülők? Milyen volt gyermekkorában a kapcsolata a szépirodalommal?*

– Somogyi faluban, Újvárfalván voltam gyerek, majdnem véletlenül vetődtem Dánszentmiklóásra, ebbe az idegen faluba. 1959-től hatvanéves koromig pesti voltam, a kényszer hozott ide, ahonnan viszonylag még könnyen elérhető a főváros. Gyermekkorom játszótársaira, Pados Imrére, Kalmár Pityura, Pékó Bélára, Szücs Tibire és Jancsira olyan sóvárgó szeretettel emlékszem, mint erdős, mezős szülőföldemre. Nagyon szerettem a lány játszópajtásaimat is: Szehágel Évát, Flancer Rózát és Annát, főleg Iduskát. Vele jó kis szerelmi fészket tapostam ki magunknak a búzában. Boldog volt a gyerekkorom. Napfényes és havas volt, tiszta és szabad, réten és mezőn füttyörészttem, horgásztam a Malomárokban, barátaimmal fociztam a Bagó-réten és a Zaboskertben, pingpongoztam az iskolában. Nagypám kemény kötésű, szigorú, okos és nagyszerű ember volt. A 48-as bakát ábrázolták olyannak a tankönyvek, amilyennek én láttam őt. Estéknént, lámpagyújtás előtt átmentem nagyszüleim kicsi házába, fejőszékre ültem, nagymamám tündérmeséket mondott, a Csipkerózsikát és a Hamupipóké, nagypapám pedig az alvilági griffmadárról, Fehérlófiáról és hasonló csodás lényekről mesélt. Az ő meséik voltak első találkozásaim a szépirodalommal. Gyermekkoromban számomra még egyben volt a világ. Apámtól igaz történeteket hallottam a háborúról, észrevétlenül gyűlöltem meg a háborút. Apám túlélte a frontot, de öt-hat osztálytársam apja ott maradt. Nagyon sajnáltam és zavaromban szégyelltem is, hogy nekem van apám, nekik meg nincsen. Anyám nagyon szép volt. Tiszta arcából emberi méltóság sugárzott, hátrafésült, hosszú, fekete, derékig érő haját kontyban hordta, hajcsatokkal tűzte fel. Anyám is tudta apám történeteit. Estéknént, kukoricakopozás közben meséltek, közben csutából én kutat építettem. Apám és anyám sorsa közös volt a katonatörténetekben is. Trianon után, mikor az elcsatolt területeinket átmenetileg visszakaptuk, apám ott volt mindenütt: Erdélyben, a Délvidéken, a Felvidéken. Mindenütt. Itt van a fényképük az asztalom felett: apám katonaruhában, anyám húszéves, gyönyörű nő. Könyvespolcunk nem volt akkor. Házunk első szobájában volt egy hármastükör, annak a fiókjában bukkantam rá néhány könyvre, s nagyon elcsodálkoztam felettük kisgyerekként. Tömörkény István *Félkézkalmárkodására* emlékszem és Pázmány Péter írásaira. Pázmány körmondatai érthetetlenek és homályosak voltak, talán azóta szeretem a világos beszédet. Hiszen Pázmány teológiai fejtegetéseit egy kicsi gyerek nem tudja mihez kötni. Ott volt a fiókban Arany János válogatott verseinek füzetecskeje is, a lilás borítón a költő neve arany színben ragyo-

gott. Arany versei rögtön megfogtak. Csaknem a falu végén lakott Buzsáki ángyom, őhöz jártam könyvekért. Volt egy nagy ládája, tele könyvekkel, abból válogathattam. Aragon *Baseli harangokjára* emlékszem, de volt ott pengős regény is nem egy, például *A fekete gróf*. Gyerekkorom olvasmányai közül legnagyobb élményem Jókai volt, *Az aranyember*, a *Fekete gyémántok*, a *Szeretve mind a vérpadig*. Rengeteg Jókai-regényt olvastam, Verne titokzatos regényei nagy izgalmat okoztak. Gárdonyitól az *Egri csillagok* volt hatalmas élményem, Mórától az *Aranykoporsó*. A bátyám öt évvel idősebb nálam, gyerekkorban ez nagy különbségnek számított. Gimnazistaként ő Kaposváron kollégista volt, majd egyetemistaként Pesten bölcsészetet tanult, én meg a nyolc általános után nem tanultam tovább. Azt hazudtam, otthon maradok szüleimmel a faluban, én „dógzós” ember leszek! Később tanultam ugyan ezt-azt, mégis inkább autodidaktának tartom magamat. Becsavarogtam barátaimmal erdőt és mezőt, kora tavasszal hóvirágot, ősszel gombát szedtünk a tölösben, szerettem anyám tyúkjait az udvaron, napozó kutyámat és macskámat a házunk ajtajában. Föltartott söprűvel kergettem a repedő cserebogarakat. Szerettem a két tehenünket, Himest és Zsömlét az istállóban és a szentkirályi réten, ahova ki-kihajtottam őket legelni, és szerettem a behavazott Nyírest, ahova apámmal fát irtani mentünk. Jöttek aztán a végrehajtók, viték-hordták a padlásról a gabonát. Anyám sírva átkozódott a padlásfeljáróban, apám tehetetlenül szégyenkezett és káromkodott, szidta anyámat, hogy ne sírjon, hallgasson el, a marcona alakok pedig csak hordták a vontatóra a gabonát. Talán akkor éreztem először igen komolyan, hogy innen el kell menni. Meg arra is emlékszem, hogy anyám könnyek között csomagolja bátyámnak az éjszakánként sütött süteményt. Kicsit én is kaptam belőle, de apámnak csak a széle jutott.

– *Emlékszik, mikor írta az első versét, és miről szólt?*

– Talán tizenhat éves voltam, anyámról írtam, *Ünnep* a címe. De nem a vers megírásának ideje a legfontosabb, a fogantatás pillanata lényegesebb. Az sokkal korábbi. Anyám a kiskonyhánkban mielőtt elkezdi a munkát, Istenhez fohászkodik. Fehér lavórban áll az oltott mész, anyám belemártja a meszelőt, és meszeli a falat. A vers így szól: „Anyám kezében / éneklő meszelő / nyomában / fehérlik a kicsike szoba – / mint lelkiismerete. / Mégis imádkozik...” Korai versikémből később négy sort hagytam meg: „Anyám / fekete ruhában / szomorúság. / Falevél-arcát időhernyó eszi.” Láttam anyámat az asszonyok között rózsafüzér-bilinccsel a kezén imádkozni kis falunk kápolnájában, azokban a padokban hétköznap mi ültünk, ugyanazon a helyen, iskolában. Nálunk egyben volt a templom és az iskola. Elszegényedett, elcigányosodott falunkban már talán mise sincs, templom sincs. Iskola már régen nincs. Az ötvenes években még volt.

– *Több anyaverset is találtam kötetekben, például a Szégyen, vagy az Anyám keresi otthonát, Mint a gyermek...*

– Akár a kisbetűs, akár a nagybetűs szégyen mindenütt elért. Falun és városon is. A

szégyenről sokat lehetne beszélni: „A nyomorúlt köveken / Lesütött szemünk bogarászik.” Anyánk miatt letörölhetetlen arcunkról a szégyen. Hiába próbáltuk jóvá tenni a jóvátehetetlent. Több versemben és prózámban, így az *Otthonkereső*ben is szégyenkeztem. Anyánkat elneveztem Magyar Jánosnének, mikor meghalt, szinte a hazám halt meg. Szentmártonkátán, az *Otthonkereső* bemutatóján felállt egy idős asszony, s azt mondta, őt is Magyar Jánosnének hívják, az ő sorsa van megírva a könyvemben. Nem tudtuk gondját viselni megöregedett, beteg, fölnevelő édesanyánknak. Elvittük otthonából az idősek otthonába. Rábíztuk őt másokra, Istenre, hogy találja meg benne a Gondviselőjét. Magyarázhatjuk, hogy messze kerültünk a szülői háztól, más dolgunk adódott az életben, nem hagyhattuk el a munkánkat – szégyenünkön ez nem változtat. Ugyanezt próbáltam feloldani *És hirtelen leszáll az este* című könyvemben is. Anyánk sokszor esedezett a megértésünkért, mióta apánk meghalt, nem találta helyét a házában sem. Nekem szinte tollba mondta: „Élők s halók jönnek-mennek / harangoznak már megint...” Túl sok az öreg, túl sokat harangoznak, temetnek. Folyton készülődött, „hogyan elmegy, holnap reggel / indul is már, gondolatban / bejárta Tolnát, Baranyát, / Pécsét, Pestet, Somogyfajszot, / megnézte ő a Fertő-tóig, / nem is egyszer – a tévében hát! – / megöregedett Magyarország / sok szép öreg otthonát.” Hol úgy tett, mintha máris menne, de inkább maradt, hol úgy, mint akinek már minden mindegy. Pedig csak azt akarta, hogy szeressük, legyünk vele, a szeretetünkért egész életét odaadta. – Gyertek haza! – mondta anyánk szomszédasszonya. – Csak addig van haza – emelte fel az ujját –, amíg van anya! – Aztán amikor végleg elment, el-elmondtam magamban: „Mint a gyermek úgy szeretném, / hogy velem légy minden estén. / Párnámon egy sugárszállal / minden reggel te ébresszél.”

– *Viszonylag sokat ír az elmúlásról is, például a Sírbeszéd, Egyensúly, Cseresznye-virág variációk, Költői napfogyatkozás, Hang a föld alól és még sorolhatnám hosszan. Baán Tibor mondja Benke Lászlóról a Hitel folyóirat egyik 2008-as számában, hogy Benke László úgy él a hazában, hogy él benne a haza.*

– Tetszik Baán Tibornak ez a mondata, hiszen hol máshol élhetne a hazánk, ha nem bennünk. És hol is támadhatna fel, ha lesz egyáltalán magyar feltámadás. Az irodalom a nemzet lelkiismerete és várakozása – így fogalmaztuk meg a Móricz Körben 1989-ben, Tamási Lajos házában, mikor az *Oly sok viszály után* című antológia bevezetőjét írtuk Cseres Tibor, Kuczka Péter, Molnár Zoltán és Fekete Gyula jelenlétében. A nemzettől is függ, nemcsak íróitól, hogy milyen a lelkiismerete, mire vár, mire várhat még a haza, és mire a magyar író. Engem legújabbban a szerelem és a politika gyakran foglalkoztat. Korábban is foglalkoztatott, de fiatalabb korban nem élhettem és nem is írhattam eleget; gyárban nem szokás verset írni. Mostanában a túl sok politikai és erkölcsi mocsokkal szemben szeretettel, szerelemmel, írással védekezik a felelős lélek. Az életben és a költészetben fiatalabb korban nem politizálhattam, és nem szerethettem eleget, igyekszem hát pótolni, amit még lehet. Fájdalmas dolog,

hogy elmentek legjobb barátaim, elsőnek a legjobb és legfiatalabb távozott, Tamási Lajos, akinek költői létezésem köszönhetem. Nem tudja a nemzet, mekkora költőt veszített el Tamási Lajosban, a *Piros a vér pesti utcán*, a *Halottak napja*, a *Keserves fáklya*, az *Egy körúti sirkesztre*, az *Északi föld* költőjében. Tamásinak, a költőnek már nem sürgős. Nekünk azonban sürgős. Nagyon sürgős az ő költészetének, szellemének és magatartásának befogadása, emberi és nemzeti tudatunkba való beépítése. Ő is azok közé tartozik, akik igaz válaszokat adnak emberi és nemzeti gondjainkra. Meg kell értenünk: felelősek vagyunk magunkért, legalább a becsületünkért, családjunkért, barátunkért, szerelmünkért, közösségünkért, hazánkért, népünkért, nemzetünkért, a forradalmaktól csendes, ellenforradalmaktól hangos Európáért, ezért a csodálatos világért, a felháborító aránytalanságokért, a túlzott szegénységért és túlzott gazdagságért, a rossz elosztásért, válságos életünkért, a végveszélybe került életért magáért.

Tamási Lajost a halála után több versemben megszólítottam. De versen kívül is nagyon hiányzik legeslegjobb barátom. Az *Isten cseresznyefája* ott áll Lajos Pagony utcai házának udvarán. Amikor ezt írtam, ő még élt, megmutattam neki a versem. Nem szólt semmit, de láttam a szemét. 1991 nyarán szinte örömmámorban siettem hozzá, hogy elújságoljam neki: megvan Cseres Tibor aláírása! Ő volt akkor az Írószövetség elnöke. Hozzárult ahhoz, hogy legyen alapítványa a Móricz Körnek! Tamásit akkor a kertjében úgy láttam, ahogy azelőtt soha: rövidnadrágban, bőrkötényesen. Pipaszár lábai kilógtak köténye alól, éppen fűvet nyírt, jött élem „kékebbnél is kékebb foltozott kötényén átsütő Napjával, / zöldebbnél is zöldebb pázsiton lépkedve fénysugár pálcával, / térdén és lábszárán beletörött fűvel, kicsit majdnem sután / jött a lehetetlen s mégis Lehetséges. / Teljes szerelésben maga az Isten jött”. Valóban istenítettem őt, tanítványának tartottam magamat. A Móricz Kör írói akkoriban összeadtak összesen ötvenezer forintot – ki ennyit, ki annyit –, aztán a Móricz Zsigmond Alapítványt 1991 szeptemberében a Fővárosi Bíróságon bejegyeztettük. 1992 kora őszén ott voltam Tamási Lajosnál Varga Domokossal. A jó időben kinn üldögéltünk, és beszélgettünk a ház teraszán. Lajos akkor adta át szerkesztésre Varga Domokosnak a *Hazatérés* kéziratát. Ahogy Dombi elstetett a versekkel, Lajos rám nézett, s azt mondta Dombira: – Te, ez tiszta ember! – Én meg csak gondoltam, de nem mondhattam barátomnak a szemébe, hogy: Te is az vagy. Tiszta ember! Majd aztán túl gyors és könnyörtelen volt a kaszás. 1993 januárjában pedig megszületett a *Hét Krajcár*. Tamási Lajos nem sokkal a halála előtt mondta előttem: „Egy golyót én is érdemelnék...” Az 1956-os magyar forradalom költője 1990 elején! Azt hittem, verset ír, hogy verset akar írni ebből a sorból. Később az özvegyétől követeltem, adja elő a verset, én tudom, hogy hagyott maga után nem is akármilyen költeményeket. Tamási Lajos így adta életét a barátaiért, értem bizonyosan; 1992. november 26-án meghalt. A *Hét Krajcár* pedig, Tamási Lajos és Varga Domokos megmásíthatatlan akaratából, igen hamar, 1993 januárjában, a költő születésének 70. évfordulójára megszületett. Első könyvünk az ő könyve, vá-

logatott verseinek kötete, a *Hazatérés*. Akkor is övé az első, ha a másodikat szoktuk első helyen emlegetni, Móricz Zsigmond Hét krajcárjának a hasonmás kötetét. A kiadó nevét a másik tiszta ember, másik atyai barátom, vagyis Varga Domokos felesége, Magdus találta ki. Nekem pedig, a legfiatalabbnak, azt mondták e tisztelt írók: – Te leszel a kiadó igazgatója! – Így történt.

Nem tudtam beletörődni barátom elvesztésébe, nem hittem el, hogy meghalt. Nélküle elvesztettem az egyensúlyomat, s azt írtam: „Mint versem legszebb sorát a cenzor, / kihúzott a halál a sorból / téged is, barátom, / költöm, apám, istenem. // Gyűlölködve (vagy szelíden?) / jövőnk utánad sorba mind, / míg egy szálig / el nem fogyunk.” *Cseresznyevirág-variációkat* is írtam róla, szavakat mormoltam, nem verseket, s folyton az ő hatalmas cseresznyefáját láttam magam előtt. A virágzó fát képzeletben átültettem anyám és apám udvarába. Arra gondoltam, így jobban megértik, miért nem élhetünk költészet nélkül. Tamási temetésére írtam *Sírbeszéd* című versemet, amikor Varga Domokos Tamási Lajos „legtanítványabb tanítványának” nevezett. A halál és az élet akkor is olyan élesen exponált, mint édesapám elvesztésekor. Néha elmegyek a somogyvárdi temetőbe, igazi apámhoz, néha a farkasréti temetőbe, szellemi apámhoz. El-eltűnök Tamási Lajos sírjánál: „– Mit is írhatnék az ő fejfájára? / Mese-fából faragott rakétája / fénynél sebesebben repítette / porból e költőt a mennyországba.”

E világon minél nagyobb a sötétség, hitem szerint a költőnek annál inkább az a dolga, hogy világosságot gyűjtsen a sötétben. Különben eltévedünk, eltestvértelenedünk, eláruljuk egymást és magunkat, elárvulunk magunkban, nem találunk utat egymáshoz, önzökké válunk, aztán már nem is akarunk eljutni egymáshoz, önző játékká, rejtvényűvé, érdektelenné válhat maga az irodalom, a költészet is. Tudom, nem minden költő gondolkodik így, de a sötétség nem is e másként gondolkodás miatt nagy. Hanem azért, mert tapasztalataink szerint fönny és lenn is annyi gonoszságra lehet fölhasználni a sötét embereket, hogy a nap is belefeketedik, aztán beállhat a költői napfogyatkozás, a költői elkedvetlenedésnek az a foka, ami minket is emberellenessé, a költészetet is hiábavalóvá teheti. Cáfolhatalan mindennapi tapasztalat: ahogy fogynak a napok, úgy fogy az életünk, közeledünk az örök sötétség felé, melynek túloldalán, keresztény reményeink szerint, kigyúl az örök világosság, a szellem birodalmát beragyogják a fények, vagyis a szellem birodalma feltámad. De ki tudja, hogy így lesz-e. A költészet nem halhat meg, nem borulhat tökéletes sötétségbe. Addig is, amíg eljön a végső bizonyosság, dolgozni kell, oszlatni a sötétséget.

Ha azt akarjuk megmérni, emelkedünk-e vagy éppen süllyedünk-e, a teljesen nyilvánvaló mindennapi tapasztalatba botlunk, hogy a romlásunkat előidéző erők halálpártiak, a javulásunkat szolgáló erők pedig életpártiak, ahogy azt Fekete Gyula értetővé tette. Vonakoztathatjuk ezt egyéni és közösségi életünkre, akkor is igaz, meg akkor is az, ha népünk és nemzetünk életére vonatkoztatjuk. 1956. november 2-án az *Irodalmi Újság*ban Németh László írta, hogy a forradalom néhány napja megmu-

tatta, „nemcsak nekem, de az egész világnak, hogy a magyarság erkölcsileg mekkorát emelkedett. Hiszen nem mondom: voltak jelek rá eddig is. Még a tömlöcszerű elzárt-ságban élő, elfeledtetett ember is érezte, hogy az ifjúságból más levegő csap felé, mint kortársai közül. De hogy a nemzet a gyötetésben és megaláztatásban így összeforrt, hogy diákok, munkások, katonák minden előzetes szervezkedés nélkül közös elszánt-ságukkal így megszerveződhetnek, a vezér nélküli felkelésnek ez a csodálatos látványa meghaladta nem reményemet, de képzeletemet.”

Próbáljuk összevetni Németh László mondatainak lényegét mai közállapotainkkal, a fennálló világrend és a magyarság mai erkölcsi állapotával. S gondoljuk meg, azért jött Németh László vidékről Pestre azokban a napokban, mert „ott állt előttem a veszély: a közeli, hogy a nemzet szent felindulásában a bosszúvágy sugalmazóira hallgatva olyasmit talál elkövetni, amit nem lehet többé jóvátenni, s a kissé távolabbi, hogy mialatt a fegyvert fogott nép figyelme a szovjet csapatok kivonása felé fordul, az új pozíciók felé csörtető emberek, akik régi fényük visszatérését várják, megfelelő hadállást foglalnak el, s a forradalomból ellenforradalmat, 1956 magyar szabadságharcából holmi 1920-as kurzust csinálnak.” És az író elfoglalta hadállását az íróasztalánál. Mihelyt „szobámba zárkózva ideültem, mint valami gépfegyver, az írógép mögé, hogy amíg bírom, kattogtassam, gépem mellől arra a fiatal lányra gondolok, akinek a hírek szerint a Kálvin téri ház tetején valamennyi férfi társát kilőtték, s ő tovább jártatta a fegyvert, amíg csak fiatal feje is oldalt nem konyult.” Nekem Németh László azt mondja a harcoló diáklány példájával, hogy ha meg kell halni, akkor meg kell halni. Akkor nem lehet latolgatni, hogy lehet-e élni, ha meg kell halni. Az akasztásra váró Nagy Imre példája lényegében ugyanezt mondja. Ha ma tesszük fel-e súlyos erkölcsi kérdést, hogy van-e miért meghalni, akkor azt kérdezzük: van-e miért élni? Vagy: van-e miért feltámadni? Ha a pesti ház tetején meghalt diáklány szétnézhetne a mai Budapesten, a mai Magyarországon, meghalna-e újra? Kiknek a szabadságáért? Nagy Imre miniszterelnök a biztos halálra várva nem kért kegyelmet hóhéraitól, letette sorsát a nemzet kezébe, mert hitt a magyarok igazában, bízott a nemzet jövőendő feltámadásában. Mikor a *Hang a föld alól* című versemet írtam, a feltámadásra váró, de már felakasztott, önmagához méltó magyar miniszterelnök helyébe próbáltam képzelni magamat, úgy írtam le az akasztás folyamatát, a halált és körülményeit. Elképzeltem a gyilkosokat, a sötét angyalok rémült szemét. Írás közben bennem forgolódott apám mondata: „Ezt azért nem gondoltam volna!” – mondta megrendülve-megrettenve és hitetlenkedve, 1958. június 17-én vagy 18-án Somogyban, Újvárfalva határában, szentkirályi dohányföldünkön. Miközben fattyaztuk a dohányt, a dohány letört virága megállt a kezében. Ezért kell oszlatni a sötétséget, ahogy azt József Attila meghagyta: nehogy meggörbüljön a világ gyémánttengelye. Ezért valóban nem fontos, hogy én írjak verset, de muszáj, hogy vers írassék.

– *A haza és a szülőföld tematikája is hangsúlyosan van jelen az életműben. Gon-*

dolok például az Ezredvégi játékok című versre, vagy a Gödörben, a Csönd országa, a Kelet-európai magyar Nyugat-Európához címűekre. Köteteit olvasgatva igyekeztem tetten érni azokat a költőket, akik hatással voltak a költészetére. Kassák Lajos A ló meghal, a madarak kirepülnek című költeményének különös parafrázisa a Kelet-európai magyar Nyugat-Európához. Direkt vendégszövegek is vannak benne, például „Latabagomár és finfi”. Mi a Kassák-hatás forrása?

– Egész életemben ellenzéki voltam, mindig a becsületos munkások sorsához mértem sorsomat. Apám se esküdözött, hogy én vagyok itt egyedül magyar, hanem megállás nélkül dolgozott a családjáért, tehát a hazájáért, hogy egy kicsit jobb legyen. De apámnak és anyámnak nem lett jobb, nem lett könnyebb az élete. A miénk lett jobb, az ő munkájuk által. Apám és anyám ugyanazt látta, amit mi látunk: a hatalomhoz jutottak élete máról holnapra felvirágozik, szinte egyik pillanatról a másikra dúsgazdagok lesznek. Ezeknek nem tapad vér a kezükhöz, csak pénz tapad hozzá. De mi következhet ebből is!

Ott voltam 1989-ben Budapesten, a Hősök terén. Fogtuk egymás kezét. Hittük és azt akartuk, hogy végre jobb legyen az országnak és a népnek. Tamási Lajos még élt, a felesége ott volt a téren, Orbán Viktor kezét fogta. Hatalmas élmény volt összekapaszkodni, átélni, hogy 1956 után 33 évre hazánk újra feltámadt! Az egész magyar nemzet együtt volt abban a gondolatban, amit Orbán Viktor kimondott a téren, hogy az oroszok menjenek haza.

Az oroszok elmentek. És jobb lett a magyar népnek? A hatalomhoz jutottaknak, a miniszterelnök uraknak, a képviselő uraknak, kormányban és ellenzékben is, a nagy vagyonokat gyorsan és könnyen összeharócsoló milliárdosoknak jobb lett. Az én házam építésén pedig, fenn a tetőn, a fideszes bádogos és az MSZP-s kőműves összevesztett. Huszonhárom év telt el azóta, hogy azon a június 16-án a Hősök terén elénekeltek a *Himnusz*t és a *Szózatot*, a meggyilkoltak hosszú névsorát felolvasta két színész, s a kizöklent időt újra helyretolta „az alacsony tömeg”. Többen kérdezhetjük, amit *Ezredvégi játékok* című versemben kérdeztem: „Földben vagy ravatalon / a mártír és a gyilkosa / mit ér vajon? / Mit ér az újra elosztott hatalom / és szabadság annak, akinek jut / belőle egy-egy Uram-segélj? (...) S ha megint csak nyúzzák, mit ér a felséges nép? (...) Mit ér a kövekre kiontott vér?”

És én azt hiszem, hogy ezt a legutóbbi 23 évet szándékosan hagyták így eltelni! Úgy, hogy aki rabolhat és árthat, az raboljon és ártson a magyarnak.

A televízió, a rádió és az egész sajtó az urak és az elvtársak dicsőségét harsogja, miközben az országot vicsorgó vadak „szabad” prédájává silányították. Valóban elmehet innen, aki akar, és el is megy, visszanézhet félútjából, kicsordulhat a könnye, vagy leginthat az egészre. A „szabad” sajtóban gátlástalanul szidhatják, ugathatják egymást hazailag és nemzetközileg a demokrácia nevében, aki ugatni tud és akar. Ez volna hát a demokrácia? Ez volna Európa? A kormányok, a világkormányok, a ban-

kok és a világbankok nyomulnak, mind nyomban meghalna a népért, hazájáért, de legfőképpen a pénzünkért! Csak kiugathassák zsebünkéből a krajcárokat is! *Gödörben* című versemben, melyre szintén rákérdeztl, a trianoni gyalázatból indultam ki, Istenhez fohászokodva az „emberarcú szocializmus”-hoz fűződő reményeimet és összeomlásának elkerülhetetlenségét is megírtam. De ki fogadhatja el józan ésszel, hogy amikor itt akármilyen eszmék és rendszerek omlanak össze, mindig a haza és a nép szenved meg az összeomlásokat? – Aki 1956-ban még nem látta tisztán a bolsevik sztalinizmusra épült szocializmus összeomlásának törvényszerűségét, az 1968-ban „végre” tisztán láthatta, hogy a szovjet hatalom akaratából a „testvériség” azt jelenti, parancsra megyünk Csehszlovákia ellen, leverjük, eltapossuk Szejekt Prágában, mert fölemelte fejét a császár ellen. Elhagyott bennünket az Isten akkor is, mert parancsra elárultuk testvéreinket, és elhagytuk magunkat. A rendszer többször összeomlott, mire mégsem az következett be, amit reméltünk. Összeomlott a rendszer 1956-ban, aztán 1968-ban, majd 1989-ben. Vagyis sok mindennek meg kellett változnia ahhoz, hogy lényegében minden úgy maradjon, ahogyan volt.

A *Gödörben* című versemet egyetlen képre építettem fel: a Kárpát-medencét egy nagy kőbányának láttatom, benne a történelmünket, családunkat – apámat, anyámat, magunkat és a gyerekeinket is – kötőőnek nézem, miközben perben állok az Istennel is, s azt hiszem, hogy szabad vagyok, elmehetnék innen, hisz’ nem őriz már senki sem; elmehetnék gödrömnyi hazámból, örökölt fogságomból, de csak töröm tovább a követ. El lehet bennünket felejtetni, a *Himnuszunkkal* és *Szózatunkkal* együtt! Hiába minden? Hiába görgeti kőbányájából a nép Sziszifuszként fölfelé a követ? Hiába lebeg Isten lelke ezer, ötezer vagy százezer éve e gödörben feltört magyar vizek felett, sírónevető kőbányánk felett? Nem akartam elhinni, szinte görög sorstragédiaként éltem meg, sokáig beszélni se merem róla, mert megrendezettnek tűnt, hogy apám 1987. június 16-án halt meg, Nagy Imre kivégzésének és újratemetésének napján, amikor még hittem, hogy felvirrad napunk. Aztán beleírtam szomorúságomat, dühömet és tehetetlenségemet a *Gödörbe*. Nem magamért, hanem őerte idézem néhány sorát: „Ki kérdezte őt: – Tud-e élni most? / Na és – hogyan? / Akar-e meghalni most? / Akar-e sorsközösséget gyilkosokkal? / Vállal-e mártíriumot? / – Apám hős volt. Bár csak kötőő volt.”

Sokféle hősiesség és mártíromság van e világon. Mikor *A csönd országára* is rámutatsz, Kassák Lajos *Mártírok* című versét juttatod eszembe. Kis kerülővel válaszolok... Igen nehéz kifejezmem, micsoda öröm és szerencse ért, amikor Tamási Lajos elküldött Kassákhoz, Bécsi úti lakására, s láttam Kassák Lajost, a „kegyetlenül megformált embert”. A magam mentségére mondom, tizenkilenc éves fiatal munkásként nem tudtam felérni ésszel annak a jelentőségét, hogy Kassák nyit nekem ajót, helyet kínál a szobájában, megmutatja erkélyéről a kilátást, megnézegethetem a folyóiratait, lopva lesem szobája falán a furcsa képeket, Kassák rajzait. Amikor aztán megismertem Kas-

sák költészetét, s megértettem a mosónő fiának nagyságát, és újra meg újra eszembe jut ez a találkozásunk, zavar támadt bennem. Hiába, hogy ártatlanságom csöndje volt az a csönd, mégis a sötétség, a tudatlanság és a tájékozatlanság csöndjének érzem ma is. Felelős vagyok saját csöndömért, zavaromért, butaságomért, különösen azért, mert 19 éves munkásként többet kellett volna tudnom Kassákról, arról a költőről, aki értünk nőtt naggyá. Az önmagát leleplező emberi butaság csendjébe temetkeztem Kassákkal szemtől-szembe. Nem tudtam, ki ez az ember, bár valóban éppen olyan, mint aki „Valahol a világ végére került”. Nem először próbáltam megérteni, miért nem lázadtak fel a zsidók, amikor a biztos halálba kísérték őket a horogkeresztesek. „Nem tudtuk / ölébe szeretne-e fogadni bennünket a táj / vagy ki akar okádni magából (...) / Mintha láthatatlan kutyák /öriztek volna bennünket. / Nem kódorogtunk el / se jobbra se balra / a horogkeresztesek / acélrácsai közül” – írta Kassák. Micsoda lény az ember, micsoda némaság a csendje? Kassák nyomán ez foglalkoztatott *A csönd országában*. Kassák mártírjai mindazok a végletekig kiszolgáltatottak, akik mi is lehetnénk, bármelyikünk s mindannyian. Mi magyarok, ahogy vagyunk. Elképzeltem magamat gázkamrába vezényelt zsidóként. Én mit tettem volna? Fellázdaltam volna? S neki a gépfegyvereknek? Vagy végsőig reménykedtem volna, s mentem volna erőltetett menetben, mint Radnóti, kit szintén „örök kísérték végig az úton”? Hogy engem nem égetnek el? Engem nem lönek tarkón? „Szörnyű tömeggyűrűbe szorítottan / egyedül sirtunk mindannyian”. Külön, külön. Talán nem az én népem sír, mikor a te néped sír egyedül, kiszolgáltatottan? Mit tehetnénk? Lehetőleg időben felvértezzük magunkat erővel. A csönd országába jutva, ahol nincs feltámadás, álmodhatunk-e mást, mint amit azok álmodtak, akik nem meghalni, hanem élni akartak értünk. Mint Batthyány Lajos vagy Nagy Imre. Ilyenek a mártírok, ilyen a csönd országa, még árkon innen. Mikor fogunk már összefogni...? De hogy milyen azon az árkon túl, amelyen előbb vagy utóbb mindannyian átlépünk, legyünk zsidók, muzulmánok, buddhisták vagy keresztények, csak ismételhetem: talán még időben kigyúl bennünk az örök világosság, s a szellem birodalmát beragyogják a fények. Ki tudja, hogy így lesz-e? Addig is dolgozni, imádkozni, írni, reménykedni kell. Oszlatni a sötétséget.

Az idő arca folyton változik, de nagy szellemi élményem maradandó: *A ló meghal, a madarak kirepülnek* hatalmas Kassák-vers. Ugyanúgy meghatározó olvasmányom volt az *Egy ember élete*. Nyugat-Európához, a modern európai fejlődéshez, a modern művészethez vezető utat nekünk Kassák mutatta meg. De hol maradtunk el a harmadik évezred fordulójára ahhoz a vágyalomhoz képest, ami száz évvel korábban Kassákkal még felépítette a magyar irodalom egyik legnagyobb teljesítményét, saját művészetét, mégpedig úgy, hogy kiaknázza a XX. századi izmusok nyújtotta modernség útkereső lehetőségeit, ugyanakkor túllépve minden izmuson, a kommunista és fasiszta borzalmak korában felépítette rendíthetetlen önmagát, a szuverén embert, a kollektív személyiséget a magyar, az európai, sőt az emberi kultúra számára. Az Olva-

só Munkás Klub Kassák-émlékkönyvében (*Kibontott zászló*, 1987) a nagy példaadó költő századik évfordulján úgy róttuk le iránta a tiszteletünket, G. Komoróczy Emőke szellemi irányításával, hogy megpróbáltuk megérteni a közösség javára élő és alkotó embert, akinek *Munkásportréjában* „forradalmak magvai csíráznak”, akinek sugárzó képzelete és tisztasága újratерemti a jövőt. Amikor nála jártam Óbudán, és Csepelre hívtam, Kassák azt mondta: „ha Tamási Lajos hív, Csepelre szívesen elmegyek.” A látogatása után, 1964. február 12-én azt írta levelében: „Nagyon fontosnak tartom, hogy az ipari munkásság a kultúra területén is jelentős tevékenységet fejtson ki. Tudom, hogy a múltban milyen szép eredményeket értek el. Modern művészetünk éppen az ipari munkásságban fogott először gyökeret. Ezt a hajtást ápolják tovább az ország népének szellemi gazdagodásáért.” A múltban igen, mondtuk, de a jelenben nem értünk el szép eredményeket. E hajtás ápolásának lehetőségét elsősorban azok akadályozták, akik unos-untalan a proletariátusra hivatkoztak. Amikor aztán elérkeztünk a janicsárok végnapjaihoz, a janicsárok janicsárjai elsősorban a munkásokon tombolták ki bosszúálló erejüket és tulajdonságukat. A politikai hatalom bitorlói sietve átöltöztek, átfaragták magukat demokratákká, rendszerüket a pénz hatalom szolgájává tették, s új uraikkal összefogva letörölték a föld színéről a magyar ipart és a magyar mezőgazdaságot, velük együtt szétszórták, eltüntették, a szolgáltatóipar rabszolgáivá züllesztették a munkásokat. Országunk sorsa fölött kétségeink és zavarba esett reményeink az elmúlt 20-23 év során komoly aggodalommal nőttek, helyenként reménytelenségbe torkolltak. Kassák *A ló meghal, a madarak kirepülnek* néhány sorát az értelmetlenség kifejezésének vendégszövegeként használtam fel a versemben, ilyen a „Latabogomár és finfi” és a „dzsiramári ó lébli, Bum-bumm és finfi”. Ezeket az eredetileg is ironikus Kassák-szavakat áttemeltem *Egy Kelet-európai magyar Nyugat-Európához* című versembe, hogy kifejezzem: ami nem sikerült nekünk itt Keleten a XX. században, annak mai „sikere” nem a népeket és nemzeteket fogja erősíteni a „Nyugat segítségével”, hanem legfeljebb és elsősorban az elvtársakból jött urakat, a nemzeti és nemzetközi burzsoáziát, azokat, akik a saját korábbi diktatúrájuk által önkorlátozva igen kiéheztek nagyobb és sokkal szabadabb, kiszolgáltatottabb prédára, saját népük korábbiaknál is nyíltabb megnyúzására. E hosszú verset 2000 január elsején írtam. Ha a kimenetelét summázom, akkor egyfelől azt kérdezem Európától, kételkedve és kicsit még reménykedve, hogy valóban te leszel az, aki majd áttemelsz minket a béke, a gazdagság, a testvériség várvavárt közösségébe, szabad jövőnkbe? Ez talán még nem egészen eldöntött dolog, hagyjunk tehát magunknak némi kiutat. De az bizonyos, hogy nem a magyar Bastille bástyái omlottak le. Mi omlottunk össze ránk fogott vétkeink és vállalt terheink alatt, és úgy tűnik, a belső és külső bosszúállás Mohács óta, 1848–49-es szabadságharcunk bukása óta, Trianon óta, az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc óta, az 1989-es csalás és árulás óta folyamatos, s nem tudjuk, mi lesz velünk saját hazánkban térdre kényszerítve, ha végképp elveszítjük a becsületünket is.

Egy mélyebb merítéssel visszatérek még egyszer arra a kérdésre, hogy mi a Kassák-hatás forrása. Fiatalságom meghatározó korszakában sok nagy vers hatott rám, elsősorban magyar költők formálták a gondolkodásomat, de francia költők is, általánosabban fogalmazva: az európaiak is. József Attila, a magyar nemzet nagy költője szerényen szólva európai méretű nagyság. Ő tett rám legnagyobb hatást. Ady Endre talán nagyobb, tágabb, teljesebb – és ellentmondásosabb! – költő, s azt hiszem, az ő együttes hatásuk nem formai, hanem tartalmi szempontból az én korosztályom gondolkodását erősen befolyásolta, így az enyém is. Mindehhez tartozik a legerősebb formáló, az életem maga. Köszörűsként kezdtem, az életem aztán az irodalomtól fokozatosan elválaszthatatlanná vált. Sokat éltem, már fiatalon is. Sokat dolgoztam. S az ember, amíg él, alakul, tanul. Olvas és ír, erejétől függően tudatosan. Valahogy én is összeszedtem magam, magamból. Vagyok, aki vagyok. A Kassák-hatás forrása az a közösség, amelyben nevelődtem, a Csepeli Olvasó Munkás Klub. Ott láttam és ma is ott látom Kassák élő eleven alakját a mi körünkben, majd csak azután, személyes hatása alá kerülve olvastam el említett nagy versét, ismerkedtem költészetével és regényeivel. Kassák nekem elsősorban élet, csak azután irodalom. Veres Péterrel és másokkal ugyanígy vagyok. A hatvanas évek elején életem nagy ajándékát ezektől a nagy szellemektől már-már elkésvé, de mégis időben, az utolsó pillanatban kaptam, ifjúságom még fogékony korszakában, történetesen akkor, amikor még akasztottak is. Így nyert különös jelentőséget az, hogy 1956 költője, Tamási Lajos sugározta ránk emberi és költői egyéniségének különleges értékeit. Kassák nyomán ő mindenkinél jobban akarta, hogy a magyar munkás művelt emberré legyen. Ebben látta az ország és a világ ezer gondjára-bajára az orvosságot. Igaza volt. Mondják, hogy Kassák és Veres Péter nem szerette egymást. Mi mindkettőt szerettük és nagyrabecsültük, mert lényegében mindketten ugyanazt akarták, s mi megéreztük és megértettük, hogy náluk, vagyis nálunk van az igazság.

– *Költészetében nagyobb tematikus blokkot képviselnek a szerelmes versek is.*

– A szerelem is válságba került. Lehet ugyan, hogy engem vakká, de mégis boldoggá tett a remény, VanVan iránt érzett szerelmem. Ennek a sugaraiban éltem és írtam verseimet két évig, 67-től 69 éves koromig. Az *Élet szerelme* verseit főként ennek az érzésnek köszönhetem. Képzeletünk és vágyaink fölé József Attila egyik híres verssorát írtuk: „Nagyon szeretlek, hisz magamat szintén nagyon meg tudtam szeretni veled”. Eszerint próbáltunk élni, s eszerint éltünk is valamennyi ideig: VanVan talán egy-két hónapig – ez életem egyik legnagyobb csalódása – én több mint két évig. Addig, ameddig a kötetemet írtam. De végeredményben addig, amíg élek, amíg élnék a verseim, amíg akad olyan ember, aki olvasni és szeretni fogja némelyiket. Az írás feltámadása az olvasás. Ha lesz, aki fellapozza Az Élet szerelmét, talán jobban megérti önmagát is. VanVanból azért lett NincsNincs, mert önmagát mégsem tudta megszeretni, így hát kiszeretett belőlem. Itt van a válság forrása: a szeretet megszü-

nésében. És nem gyűlöletben, mert mi barátok maradtunk, nem lettünk ellenségek. Verseimben közel jutottam a halálhoz, az *Angyal a kertemben* és a *Pietas* írásakor úgy éreztem, én sem felelhetek meg saját mércémnek, illetve csak akkor felelhetnék meg, ha meghalnék érte, sőt vele. Egy hajnalban arra ébredtem, hogy VanVan meghalt, s hogy lekéstem saját halálomat, távol van tőlem, nem tudom, mi történik vele, valóban meghalt-e. Úgy gondoltam, majd vénségemre vele élek, ő azonban nem így gondolta. Mindent megmagyaráztam magamnak, még azt is, ha fájdalmat okozott. A szenvedés is része az életnek, azt is neki köszönhetem, mint a sok-sok örömet, és a halál is része az életnek. Ámitottam és hitegettem magam, közhellyé vált az élet maga és az igazsága is. Az a legfontosabb, bizonygattam magamnak, hogy én szeressek, én tudjak szeretni és hűségessé lenni. Irigylésre méltó embernek nevezett, mert én valóban tudok szeretni. De nem érezte, hogy szavaiban mennyi cinizmus van. Mégsem ezek voltak az igazi jelei a válságba jutott szeretetnek-szerelemnek, hanem az, ami a szerelmünk elmúlása után logikusan következett be. Ahogy kitavaszkodott, s kertemben földre szálltak a szilvafalányok, el-elsóhajtottam magam virágzó szépségük után: Szilvafalányok, szilvafalányok! Kertemben földre szállók! – Valóban ide szálltak hozzám a földre, jöttek egy intésemre az édesek, én meg el-elgyönyörködtem az életemet megédesítőikben. De hol vannak már a szilvafalányok! Megöregedtem. És a lányok? Ők nem öregednek meg soha, ők nem lesznek öreg és kövér öregasszonyok soha. A nők édesek, szépek, kedvesek, kívánatosak, akárhány évesek. Mind elmaradozott, már azt hittem, az utolsó is elrepült kertemből angyalszárnyain; hervad már szerelemvirágom, szirmai hullanak. Dehogy söpröm össze! Legyenek csak lenn a parkettán, minden szíromért nem hajolhatok le! Emlékeztessenek inkább valamire és valakire, hogy milyen jó volt akár az ágyon, akár a fényes parkettán. Akkor is jó volt, ha csak nézhettem őket. Melyik Múzsámnak is virágzott valóban önfeledten? Micsoda fenséges még így, emlékezetben is! Van még valakinek ilyen szerelemvirága?

Jöttek az ország minden sarkából, ételekkel és italokkal magrakodva, főztek rám, elhalmoztak ajándékokkal, tetszett nekik a kertem. Mind szeretett és szeretni akart, s mind azt kívánta, hogy szeressem. Nem tudtam választani. Nem tudom igazán megköszönni se egyiknek, se másiknak a szeretetét. A minap, ahogy tűnt az idő, azt álmodtam, ezüsfenyő leszek egy erkély alatt, felnézek rá minden reggel harmatosan, s csak őt nézem, szeretettől ezüstösen.

Aztán ahogy múlt az idő, ahogy kószolgtattuk egymás testét-lelkét, keresésből keresésbe szédelegve a szerelem gyorsan fogyott, majd hol hencegve, hol fásult unalomban aludt el. Szeretni szerettünk volna igazán. Mintha valaki azt akarta volna bizonyítani, hogy Szent Ágostonnak igaza van: „Közösülés után minden élőlény szomorú”. Honnan tudta ez a szent? Így maradtunk válságos életünkben egyedül, elvesztett édenünkben szomorúan és átkozottan.

– *Életében és költészetében a nők tehát mély nyomot hagytak.*

– Ez minden kötetemen meglátszik, legtisztábban talán *Az Élet szerelmén* és ezen a mostanin. Nem léptem át szerelmeimen könnyedén, túl sok jót és szépet kaptam tőlük. Anyám az első, tőle határtalan szeretetet, a szeretet képességét kaptam. VanVan olyan is, mintha a kételkedő kérdésre: Van nőd? Van szerelmed? Van istened? Van megváltód? – büszkén felelném: VanVan! Nem kételkedtem benne soha, mint Jézus Krisztusban Tamás. Hittem benne, és hűséges maradtam hozzá. Ha közelről vagy távolról szólítottam, így szóltam: VagyVagy! Mikor elhagyott, NincsNincsként élt tovább. Sokszor mondta, hogy elhiggyem: ő a legjobb élő barátom. Amikor aztán vilámgyorsan megismerkedtem Évával, megértettem, hogy ő is VanVan, ahogy az élet, a szerelem és a barátság is VanVan. – Szakad meg a szívem értetek Szilvafalányok! – mondogattam, s szinte megtapsoltam magunkat örömben és boldogságomban rögtön az első találkozáskor, alighogy kibontakoztunk az ölelésből. Ezután túlcserélő szerelemmel, büszkeséggel és izgalommal csak Évát vártam, a legszebb és legjobb nőt, a nálam húsz évvel fiatalabbat.

Erzsike Szilvafalány az üdvözlétét küldte, kertemben mennyasszonyi ruhában őt már csak fényképen látom. Édesanyja halálának évfordulóján VanVan levelet írt nekem. Újra bizonyos lettem benne: VanVan él. Őt idézem:

„Ma 5 éve halt meg az anyukám, a vele szembeni mulasztásaim nagy részben járultak hozzá sok éves depressziómhoz. Elmentem hozzá, ahová én is el leszek temetve, bár lényegtelen az a pár marok hamu, de ez mégis egy olyan hely, ami nagyon kedvem szerint való: a VIII. kerületben, a Mikszáth Kálmán tér sarkán az a kis kápolna falusi lakóházra emlékeztet. Nincs arany és nincs barokk ciráda, nincs az Egyház látható földi gazdagsága, az urnatemetőt a szenes pincéből alakították ki. Kedves és ismerős pinceszag, dohos szag lengi be most is. Három hozzátartozómat temettem már ide, a negyedik hely az enyém...”

Nagyot dobbant a szívem, hogy eljött az idő: meghalni hív. Gondolatban ott voltam mellette, és tovább olvastam a levelét:

„Ültem és néztem a kis márványlapocskát és azt méregettem, kifére-e a nevem alá az, hogy: VanVan. Kifér.

Most már csak meg kell hagynom ezt Áginak, és persze azt is, milyen papírokkal vonuljon be a sekrestyébe temetést intézni, vagyis szépen fizesse csak ki az aranyozott betűket:

Vanek Zsuzsa

VanVan

Biztosan megteszi, ahogy remélem azt is, hogy ott megy férjhez, ha egyáltalán, és utána lemegy a pincébe a Mamához vagy a Mamához és hozzám.”

Tehát mégis vállal engem! Nyíltan vállal, persze, a „kedves és ismerős pinceszag-

ban”! De csak szállásadóm lett az életben, nagy lakásában, szeretőm, mint a többi! Vele még a „temetőben” sem spórolhatom meg az önsajnálatot? Csakhogy én fűtülök erre a vállalására és az utókorra. Magam előtt láttam maroknyi hamvam VanVan oldalán, s úgy tűnhetett, elégedett vagyok a hellyel. Hiszen ha ott lehetek, ahol ő van, akkor a doh szag is jó! – Kereshetnek a fiaim és az unokáim! Legalább Ádám megtalál itt Pesten! – villant át rajtam, s felhívtam VanVant. Könnyedén lehűtött:

– Nem kell sietni. De mellettem nincs hely. A kápolna urnatemetőjében máshol van még. Tudom, nem tudsz, nem akarsz nyugodni a dászentmiklósi temetőben, gyere hát be a Krisztus Király Kápolnába, a Mikszáth Kálmán tér sarkán megtalálok”.

– *Különös, hogy a rendszerváltás előtt kevésbé volt szabad a nemzet és hazaszeretet húrjait pengetni, mégis nagyobb visszhangja volt annak, ha valaki ezekhez a húrokhoz nyúlt. Gondoljunk például Illyés Egy mondat a zsarnokságról című költeményére, Ratkó József Tánc, vagy Utassy József Zűg Március című verseire. De sorolhatnék másokat is. Ha a rendszerváltás előtt valaki a nemzetről írt, annak volt valamiféle hatása, akár megtorlás formájában is. Nemcsak hatása, hanem esetenként következménye is. Most, a rendszerváltás után elvileg nyíltabban fel lehetne vállalni a lírában a nemzeti sorskérdéseket, mégis, a nemzeti tematika részben kihunyt, részben marginalizálódott vagy dilettantizálódott.*

– Tegnap a vörös zászlót, mostanában pedig a magyar zászlót lengetik sokan illetéktelenül. A sok zászló nem tehet róla, hogy hamisak vagy igazak lengetik-e őket. Akkor leszek elégedett, ha a magyar nép egyszer majd igazi örömeiben lengeti zászlóit. A költészetben is akkor lesz jobb, ha az olvasó lengeti a zászlót, nem az író, aki, ha nem tetszik a könyve, a rúd boldogabb végével ócsárolja a neki hátat fordító olvasót. Rossz idők járnak a jó irodalomra. Rossz az idő, amikor a pénz hirdetések és hírverések által, vagyis hatalmas kontraszelekcióval kétes és behozhatatlan előnyhöz juttatja az arra nem mindig érdemeseket, bármelyik oldalon. Akinek nincs pénze arra, hogy rádióban és televízióban mutogassa vagy mutogattassa magát, azt könnyű nem létezőnek tekinteni. A nemzeti tematika az irodalomban ugyanúgy, mint a hatalom által állandóan emlegetett szabadság akkor van igazi veszélyben, amikor nap mint nap hiteltelenítik. Rákosi is imádta a tapsoló népet, mint tudjuk. Sajátos helyzetünkben a politika unalomig felhangosítja a nemzeti sorskérdéseket, de munkanélkülivé tett, elszegényített, politikától elundorodó, érdektelenedő néppel megoldani nem tudja, talán nem is akarja. Ezért is nő az érdeklődés az olcsó kabaré, a vámpíros könyvek, esetleg a kulturáltan csevegő irodalom iránt. Végeredményben tehát a nemzeti irodalom ellen dolgoznak azok, akik a magyar nemzet nevét könnyedén veszik a szájukra. Nem csoda hát, hogy az olcsó retorika irányába mozdult el a nemzeti tematika.